

دانشگاه تربیت معلم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه دین و فلسفه

پایان نامه تمصیلی در رشته

علوم قرآن و حدیث

عنوان:

فتح البیان و روش تفسیری آن

استاد راهنما:

دکتر عبد الوهاب شاهرودی

استاد مشاور:

دکتر سید احمد امام زاده

تنظیم:

محمود اکبری

تیر ۱۳۹۰

ج

به او گه:

چون هستی من زهستی اوست

تا هستم و هست ، دارمش دوست.

(ایرج میرزا)

از رکلذرخاک سرکوی شام بود
هر ناله که در دست نیم سحر افتاد
«حافظ»

تقدیر و شکر

مفتخرم که این پژوهش را با راهنمایی استاد فرزانه جناب آقای دکتر عبدالوهاب شاهرودی به انجام می‌رسانم و فیض حضور ایشان را کرامی می‌دارم.

و نیز مراتب امتنان خود را نسبت به استاد فریخته جناب آقای دکتر احمد امام زاده ابراز می‌نمایم.

راهنمایی دیگر استادان گروه دین و فلسفه را نیز ارج می‌نم.

در انتها سپاس گزار پدر و مادر عزیز و مهربانم، هستم که راستی قائم در سلگسکی قاتشان تجلی یافت و نیز از همسر
صبور و مهربانم و فرزندانم سینا و سلیمه که فرقت و دوری دوران دانشگاهی را با تمام سختی با بردوش

کشیدند.

چکیده

امروزه یکی از مباحث مهم در حوزه مباحث قرآن پژوهی، بحث روش شناسی تفاسیر قرآن کریم است که مفسر را در کشف مراد و مقاصد آیات یاری می دهد.

قنوجی از جمله کسانی است که در راه خدمت به کتاب مقدس مسلمانان و نشر و ترویج مفاهیم آن، تفسیری را بر آن نگاشته است. در این پژوهش، سعی شده است تا مبانی و روش های تفسیری ایشان در تفسیر معروفش، فتح البیان فی مقاصد القرآن، شناسایی و ارزیابی گردد.

این پایان نامه در سه فصل تنظیم شده است:

فصل اول به زندگی نامه او می پردازد. در این فصل به نام، کنیه، لقب، تاریخ ولادت و وفات، وقایع زندگی، خانواده و فرزندان، عقیده و مذهب، خصوصیات فردی و اخلاقی، زندگی علمی، اساتید و شاگردان او و آثار و تألیفات وی اختصاص دارد.

در فصل دوم، تفسیر فتح البیان مورد کنکاش واقع گردیده است؛ علل تألیف، منابع مورد استفاده در تألیف آن، نحوه تعامل مفسر با برخی از اقوال دیگر مفسران و دیدگاه های علوم قرآنی مفسر مانند قرآت، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ و.. در این فصل مطرح گشته است.

فصل سوم روش تفسیری قنوجی در فتح البیان را مورد مطالعه قرار داده و محتوی مطالبی در زمینه های روش تفسیری، روش عام تفسیر فتح البیان، و منابع تفسیری مفسر مانند؛ قرآن، روایات، اقوال صحابیان و تابعین، عقل، ادب و بلاغت، مسائل فقهی و کلامی می باشد.

پایان نامه حاضر با استناد به منابع گوناگون تفسیری، حدیثی و غیره به بررسی روش تفسیری وی پرداخته و نهایتاً روش وی را در تفسیر قرآن کریم، روشی تلفیقی از درایه (عقلی) و روایه (نقلی) دانسته است.

کلید واژه ها: فتح البیان، قنوجی، روش تفسیری، روایی، عقلی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	مقدمه (کلیات)
۴	موضوع تحقیق
۴	روش تحقیق
۵	سؤالات تحقیق
۶	ضرورت تحقیق
۷	پیشینه تحقیق
۸	اهداف تحقیق
	فصل اول : زندگی نامه
۱۰	ولادت
۱۰	نام
۱۱	کنیه و لقب
۱۱	نسب
۱۲	خانواده

۱۵	وفات
۱۶	وقایع زندگی
۲۰	خصوصیات اخلاقی
۲۱	جهد و تلاش علمی
۲۴	عقیده و مذهب
۲۵	جریان سلفی گری
۲۵	واژه سلف و سلفی
۲۵	منشا پیدایش فکر سلفی
۲۶	اندیشمندان سلف
۲۷	عدم امکان میزان بودن فهم سلف
۲۹	روش تفسیری سلف
۳۳	استادان
۳۴	شاگردان
۳۵	تأثر از شوکانی
۳۷	دیدگاه اندیشمندان
۳۸	آثار و تألیفات

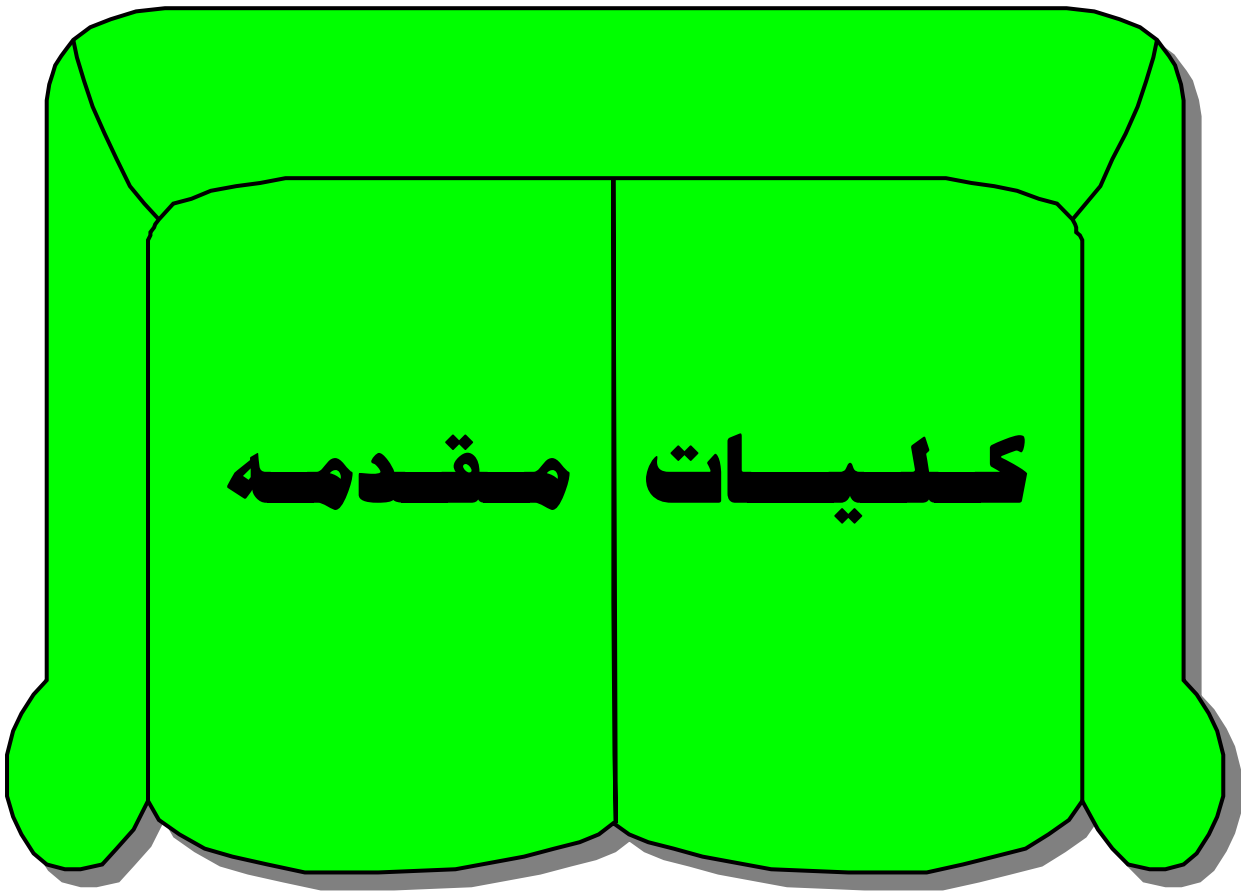
فصل دوم : تفسیر فتح البیان

۴۴	۱ - علل تألیف
۴۶	۲- منابع
۴۸	۳ - نحوه تعامل با دیگر تفاسیر
۵۰	۴- علوم قرآنی
۵۰	۱- اسامی سوره ها
۵۳	۲- مکی و مدنی
۵۶	۳- تناسب
۵۹	۴- قرآآت
۶۳	۵- محکم و متشابه
۶۷	۶- ناسخ و منسوخ
۷۱	۷- اسباب النزول

فصل سوم: روش تفسیری

- ۷۹ ۱- روش عمومی تفسیر
- ۸۱ ۲- منابع تفسیر
- ۸۱ ۱- قرآن
- ۸۱ ۱- مفردات
- ۸۲ ۲- تفسیر موضوعی
- ۸۳ ۳- نفی تعارض
- ۸۴ ۴- بیان مجمل
- ۸۴ ۵- تفسیر مبهم
- ۸۵ ۶- تخصیص عام
- ۸۵ ۲- روایات
- ۸۶ ۱- بیان واژگان
- ۸۷ ۲- تبیین آیات
- ۸۷ ۳- بیان مجمل
- ۸۸ ۴- تخصیص عام
- ۸۸ ۵- تقیید آیه
- ۸۹ ۶- دفع تعارض
- ۹۰ ۳- اقوال صحابه
- ۹۱ ۴- اقوال تابعین
- ۹۲ ۵- عقل
- ۹۳ ۱- تفسیر عقلی و اجتهادی
- ۹۶ ۲- تفسیر به رأی ممدوح
- ۹۷ ۳- تفسیر عقلانی آیات
- ۹۸ ۴- نقد آرای مفسران
- ۹۹ ۵- پرهیز از تفسیر به رأی مذموم
- ۱۰۰ ۶- ادب و بلاغت
- ۱۰۱ ۱- تفسیر واژگان
- ۱۰۳ ۲- صرف و نحو
- ۱۰۷ ۳- نکات بلاغی
- ۱۱۲ ۴- شواهد شعری

۱۱۷	۷-مباحث فقہی
۱۲۱	۸-مباحث کلامی
۱۲۱	۱- صفات پروردگار
۱۲۴	۱- استواء
۱۲۴	۲- ید
۱۲۵	۳- عین
۱۲۶	۴- یمین
۱۲۶	۵- مجیء
۱۲۷	۶- رؤیت
۱۲۸	۷- وجه
۱۲۹	۲- نبوت و انبیا
۱۳۰	۱- حقیقت نبوت
۱۳۱	۲- برتری انبیا بر ملائکہ
۱۳۲	۳- برتری انبیا بر یکدیگر
۱۳۳	۴- برتری اولیا بر انبیا
۱۳۴	۵- رؤیت خدا توسط پیامبر ﷺ
۱۳۵	۶- عصمت پیامبران
۱۳۷	۳- ایمان و عمل
۱۴۱	نتایج
۱۴۴	منابع و مأخذ

مقدمه

از همان روزهای آغازین نزول وحی که آیات الهی توسط رسول اکرم ﷺ بر مردم خوانده می شد، همواره کسانی بوده‌اند که برای فهم بهتر و عمیق‌تر این پیام آسمانی خداوند، تلاش خویش را به کار گرفته‌اند و سؤالات خود را در رابطه با فهم و تفسیر آن، نخست با رسول اکرم ﷺ در میان گذاشته‌اند؛ در واقع پیامبر بزرگ اسلام ﷺ، خود اولین مفسر قرآن کریم بود، و سپس این حرکت در ادوار بعدی ادامه یافته است. بر اثر همین تلاش و تکاپوهاست که تفسیر و تفسیر نگاری تاریخی طولانی و البته پرفراز و نشیب یافته است و تا به امروز صدها تفسیر قرآن به شیوه‌های مختلف به نگارش درآمده است.

تفسیر قرن چهاردهم که آغازگر مرحله‌ای نوین در تاریخ تفسیر به شمار می‌آیند از تفاسیر پیش از خود متمایزند و با به کارگیری روش‌های تفسیری جدیدی چون، بررسی موضوعی آیات قرآن، تحت تأثیر ظهور پرسش‌های جدید در زمینه مسایل دینی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... پا به عرصه تألیف گذاشتند و از یافته‌های علمی و... نیز، در تفسیر آیات سود جستند.

قنوجی از جمله مفسرانی است که با اندیشه تبیین و شناسایی مفاهیم قرآنی پا به عرصه تفسیر نگاری گذاشت. وی علاوه بر تفسیر، آثار سودمند فراوان دیگری نیز از خود به یادگار نهاده است.

پایان نامه حاضر به بررسی اندیشه‌ها، آثار و روش تفسیری وی در تفسیر فتح البیان می پردازد.

« فتح البیان و روش تفسیری آن » عنوان رساله حاضر است که در سه فصل تنظیم شده است و

در آن سعی بر آن بوده است تا ضمن آشکار سازی هدف اصلی پایان نامه که همان بررسی روش تفسیری

قنوجی در فتح البیان می باشد ، جنبه های دیگر شخصیتی ، اخلاقی ، اجتماعی و علمی وی ، رویکردهای

مفسر در مباحث پیرامونی قرآن کریم در حوزه های مختلف علوم قرآنی ، مباحث و مسائل ادبی و بلاغی و

نیز مسائل و دیدگاه های کلامی او را تبیین نماید.

نبودن منابع کافی در رابطه با موضوع پایان نامه در منابع کتابخانه ای و مجازی داخلی ، عدم وجود

منابع شامل و کامل به زبان فارسی پیرامون موضوع از دشواری هایی بود که در انجام تحقیق با آن روبرو

بودم. شاید تنها مرجعی را که بتوان در این زمینه به زبان فارسی نام برد که در آن نیز به صورت خیلی

مختصر مطالبی کلی در مورد تفسیر فتح البیان یافت ، مقاله آقای مسعود انصاری در دانشنامه قرآن و قرآن

پژوهی به سرگروهی آقای بهاء الدین خرمشاهی است که در ذیل تیتراژ فتح البیان فی مقاصد القرآن می

توان یافت. اما از این امر - قلت منبع به زبان فارسی - مأیوس نشده و به جمع آوری اطلاعات و پرس و

جو در این باره مشغول گشتم. در نتیجه پس از جمع آوری مطالب از منابع عربی و بخصوص از تفسیر فتح

البیان فی مقاصد القرآن (که تمرکز پایان نامه بر آن بوده و به زبان عربی تألیف گردیده و نیز ترجمه ای از

آن به زبان فارسی موجود نیست) ، مطالب جمع آوری شده را ترجمه نموده و سپس به عنوان پایان نامه

ویرایش نمودم.

لازم می دانم این نکته را نیز یادآور گردم که بنا به کثرت آیات از آوردن ترجمه آنها در متن و

پاورقی خودداری نموده ام؛ زیرا از طرفی با توجه به منابع فراوان ترجمه قرآن کریم و از طرف دیگر بنا به

کثرت و گستردگی علم دانشجویان رشته علوم قرآنی و دیگر رشته های مربوطه در ارتباط با فهم و ترجمه

آیات قرآن کریم این امر را تکرار دانسته و با مشورت استاد محترم راهنما، از گنجاندن ترجمه آیات در متن و پاورقی خودداری ورزیدم.

رسم ادب و امتنان نیز مقتضای این است که از همه کسانی که در این امر مرا یاری نموده و بخصوص از آقای رستم عطایی که در ترجمه متون عربی همکاری شایسته ای با بنده داشتند و صبر و حوصله فراوانی متحمل گردیدند، کمال تشکر و امتنان خود را اعلام دارم و سربلندی و موفقیت همه را از درگاه حضرت حق خواستارم.

موضوع تحقیق

از جمله ارکان تشکیل دهنده منطق تفسیر قرآن، روش مندی است. این مسأله مورد تسالم همه قرآن پژوهان بوده است که تفسیر قرآن باید در چهارچوب یک روش صحیح انجام گیرد، هر چند ممکن است در عناصر سازنده آن بحث و گفتگو وجود داشته باشد. روش تفسیری عبارت است از شیوه و خط مشی هایی که مفسر برای دستیابی به معانی قرآن به کار می گیرد.

در این تحقیق، روشی که قنوجی برای دستیابی به معانی قرآن در تفسیر فتح البیان فی مقاصد القرآن، آن را پیموده و اتخاذ نموده است و شیوه و خط مشی خود در تفسیرش قرار داده است، موضوع بحث قرار گرفته است. هم چنین سعی شده است تا زیر ساخت ها و آبشخور فکری وی در زمینه های تفسیری آیات تبیین گردد.

روش تحقیق

پایان نامه حاضر به روش کتابخانه ای و با استفاده از منابع کتابخانه ای، منابع اینترنتی و نرم افزاری انجام شده، بدین گونه که ابتدا نکات مورد نظر در مورد موضوع تحقیق فیش برداری شد و در موضوعات

متناسب دسته‌بندی گردید. سپس کتاب‌ها و منابع مورد نیاز با راهنمایی استاد محترم راهنما، تهیه و مطالعه شد و نکات مورد نظر و لازم در فیش‌ها ثبت گردید و سرانجام در پرداخت نهایی و تألیف و نگارش، از آن‌ها استفاده شد. تمرکز پایان نامه و منبع اصلی مورد استفاده در آن با توجه به موضوع، تفسیر فتح البیان فی مقاصد القرآن قنوجی بوده است که به شیوه‌ها و روش‌های مختلف مورد استفاده در آن توجه گردیده و در مورد هر مطلب و موضوعی از موضوعات تفصیلی موجود در پایان نامه، به آن استشهاد گردیده است و در بسیاری از موارد نیز، علاوه بر طرح نظرات و ایده‌های قنوجی در تفسیرش، نظرات و آرای برخی دیگر از اندیش مندان اسلامی، جهت غنای بار محتوایی پایان نامه و آشنایی با نظرات مخالف و گاه متعارض، نیز بیان داشته و مطرح نموده ام.

سؤالات تحقیق

در این تحقیق برآنیم تا ضمن بررسی آثار و افکار قنوجی، با روش تفسیری وی در «فتح البیان فی

مقاصد القرآن» آشنا شویم و به سؤالات زیر پاسخ گوئیم:

۱- قنوجی چه اندیشه‌ها و آثاری داشته است؟

۲- ویژگی‌های تفسیر او چه بوده است؟

۳- رویکرد او به علوم قرآنی و به ویژه تفسیر چگونه بوده است؟

۴- فتح البیان از چه روشی در تفسیر قرآن سود جسته است؟

ضرورت تحقیق

تفسیر قرآن به کتابی اطلاق می گردد که شرح الفاظ و عبارات متن عربی آن را بیان می کند. در یک اثر تفسیری، بیشتر متن قرآن از آغاز تا پایان طرح می شود و سپس اجزای آن به ترتیب - کلمه به کلمه، عبارت به عبارت، یا آیه به آیه توضیح داده می شود.

اهمیت تفسیر قرآن از سه جهت موضوع، غرض و نیاز به آن بدین جهت می باشد که موضوع آن کلام خداوند متعال است که سرچشمه همه حکمت ها و فضیلت هاست و غرض از آن نیز چنگ زدن به ریسمان محکم الهی و نیل به سعادت و رستگاری حقیقی در دنیا و آخرت می باشد. از جهت نیاز به آن نیز چنین است که تمام کمالات دینی و دنیوی نیازمند علوم شرعی و معارف دینی است که این نیز وابسته و منوط به آگاهی و علم به کتاب خداست و بدین جهت است که علمای اسلامی توان و استعداد خود را به این امر مصروف داشته اند و در میان علمای امت اسلام، مفسران بسیاری به این کار همت ورزیده اند تا به نوبه خود جهت ترویج مفاهیم قرآنی سهمی داشته باشند که البته تعدادی از آنان از شهرت کمتری به نسبت دیگران برخوردارند و قسمت عمده این آثار نیز در طول تاریخ در معرض گردباد حوادث قرار گرفته و از بین رفته اند.

قنوجی از جمله این شخصیت هاست که علاوه بر تلاش سخت و طاقت فرسا در ترویج و نشر مفاهیم قرآنی، آثار قرآنی ارزنده ای از جمله تفسیری از قرآن، از خود به یادگار گذاشته است که متأسفانه به جهات متعددی برای بسیاری بیگانه است. از این رو شناسایی و بررسی این اثر و روش تفسیری وی، جهت آشنایی هر چه بیشتر با قرآن امری ارزش مند است که ضرورت آن به نیکی احساس می شود.

پیشینه تحقیق

گرچه در مورد روش های تفسیری تفاسیر گوناگون کتاب ها، مقالات و پایان نامه های متعددی نگاشته شده و در منابع دانشگاهی و کتابخانه ای داخلی نیز می توان بحمد الله به کثرت در این باره اطلاعات مفید پیدا نمود، ولی در مورد روش تفسیری قنوجی در فتح البیان به صورت خاص در منابع داخلی هیچ گونه اثری به رشته تحریر در نیامده است و با توجه به تحقیقاتی که در منابع مجازی و اینترنتی انجام دادم، مطالبی نه چندان جامع و به صورت پراکنده و متفرق در سایت های عربی موجود می باشد. حاصل گشت و گذار در منابع مجازی و اینترنتی نیز تنها چند عنوان پایان نامه ای بود که با توجه به عنوان آنها می توان استنباط نمود که به صورت خاص روش تفسیری قنوجی در فتح البیان را مورد کنکاش قرار داده اند که به علت عدم دسترسی به متن و محتوای آنها از جزییات و محتوای دقیق آنها اطلاعی حاصل نگردید. شماری از این نوع پایان نامه ها عبارتند از:

۱- منهج صدیق حسن خان فی التفسیر، تألیف احمد بن محمد الحمادی ، رساله ماجستير فی جامعة الامام محمد بن سعود، كلية اصول الدين ، قسم القرآن و علومه ، ۱۴۰۸ ق .

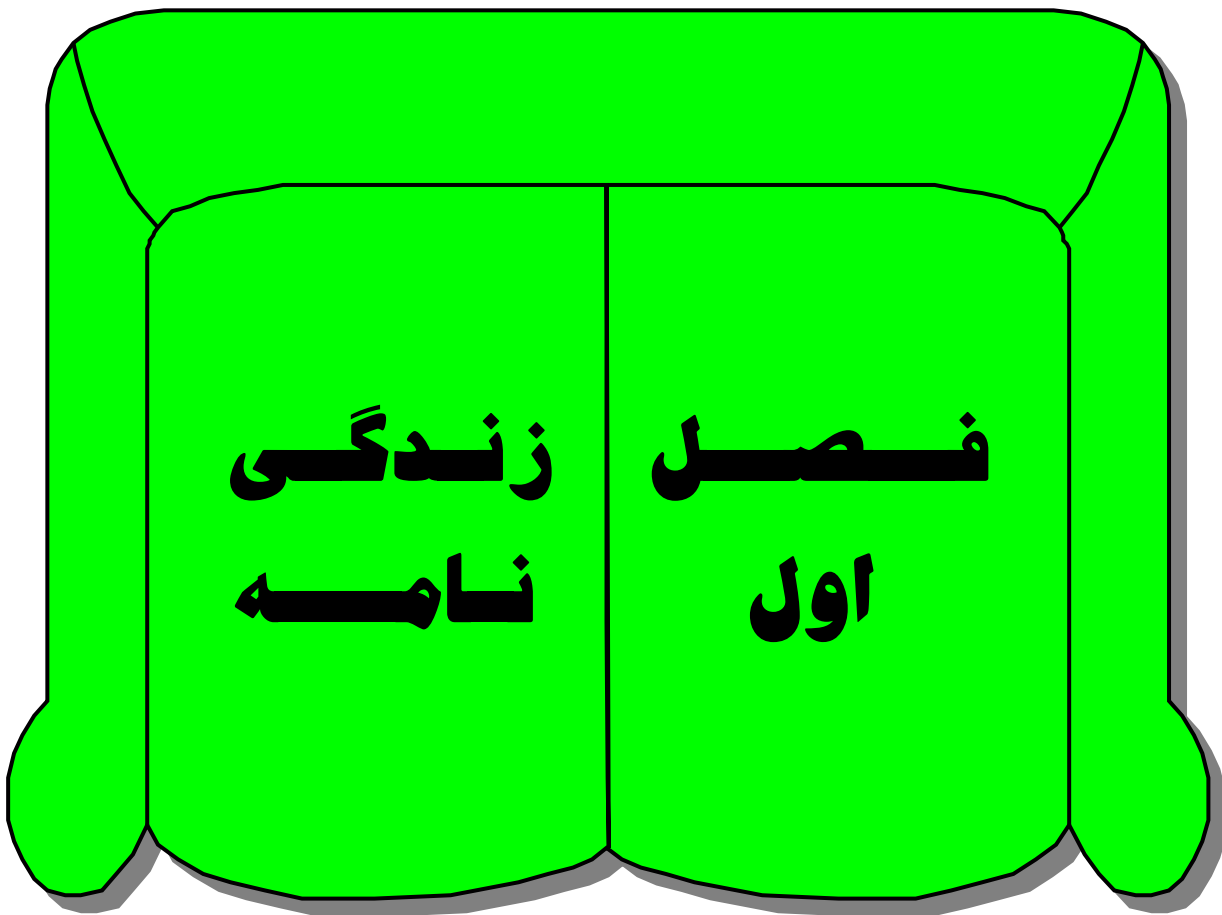
۲- صدیق حسن خان القنوجی و جهوده فی تفسیر فتح البیان فی مقاصد القرآن ، تألیف موفق عبدالرزاق الدلیمی ، رساله ماجستير فی جامعة بغداد ، ۱۹۹۳ م .

۳- القنوجی و منهجه فی تفسیره (فتح البیان فی مقاصد القرآن) ، تألیف نوشیروان محمد احمد ، رساله ماجستير فی جامعة الافریقيا العالمیه ، ۲۰۰۵ م .

اهداف تحقیق

این تحقیق در راه دستیابی و نیل به اهداف و اطلاعاتی پیرامون موضوع پایان نامه یعنی روش تفسیری قنوجی در فتح البیان فی مقاصد القرآن می باشد و در آن سعی و تلاش شده است تا اهداف ذکر شده در ذیل محقق گردد:

- ۱- آشنایی با ابعاد مختلف شخصیتی قنوجی.
- ۲- آشنایی با رویکرد و نحوه تعامل او با علوم قرآنی در تفسیرش.
- ۳- شناخت آثار قرآنی قنوجی.
- ۴- آشنایی با «فتح البیان» و روش این تفسیر.
- ۵- تاثیر پذیری قابل ملاحظه قنوجی از شوکانی در تفسیرش.

ولادت

قنوجی درظہر یکشنبہ نوزدہم جمادی الاولی سال ۱۲۴۸ ق مصادف با ۱۴ اکتبر ۱۸۳۲ میلادی ، در خانہ جد مادریش در شہر بانس بریلی کہ شہر بزرگی در شمال ہندوستان می باشد، متولد گردید . پس از مدتی مادرش او را بہ شہر قنوج در شمال ہند کہ زادگاہ پدریش بود ہ است ، منتقل می نماید.^۱

نام

نام او صدیق بن حسن بن علی بن لطف اللہ الحسینی^۲ البخاری القنوجی^۳ الہندی مشہور بہ صدیق خان، صدیق حسن خان، محمد صدیق و قنوجی می باشد. شاید ترکیب نام محمد با دیگر نام ہا بہ دلیل دوستداری و محبت نسبت بہ پیامبر خدا حضرت محمد ﷺ باشد، چنان کہ این امر در کشورہای اسلامی

۱- صدیق حسن خان ، قنوجی ، *ابجد العلوم* ، دار الکتب العلمیہ ، بیروت ۱۹۷۸ م ، ج ۳ ، ص ۲۷۱ .

۲- اشارہ بہ نسبش می باشد کہ بہ امام علی بن الامام الحسین بن الامام علی ملقب بہ زین العابدین علیہم السلام ، منتهی می گردد.

۳- قنوج - بہ کسر قاف و فتح نون - .فرہنگ فارسی دکتر محمد معین گوید : شہری است کہ در ناحیہ فرخ آباد در ۵۰ میلی رود گنگ واقع است . سلطان محمود غزنوی این شہر را بہ تصرف در آورد. ر.ک: محمد ، معین ، *فرہنگ فارسی معین* ، چ دہم ، مؤسسۂ انتشارات امیر کبیر ، تہران ۱۳۷۵ ، ج ۶ ، ص ۱۴۷۹ .

رایج و متداول است. در کتاب معجم المؤلفین نام او محمد و پدر او را علی نوشته اند.^۱ با وجود این اختلاف کوچک درباره نام او و پدرش، نامی که خود او به آن تصریح کرده و در تمام تألیفاتش مشهود است، صدیق بن حسن بن علی الحسینی القنوجی البخاری می باشد.^۲

کنیه^۳ و لقب

بدین علت که نام فرزند ارشدش طیب می باشد، کنیه او ابو الطیب می باشد. قنوجی ملقب به صدیق خان است که اشتهاش نیز به این لقب رایج تر می باشد. لفظ خان از القاب تشریف و تکریم در هند می باشد که برای افرادی که دارای پست و مقام و منزلت اجتماعی هستند استعمال می گردد. وی با نام قنوجی نیز شناخته می شود. بعد از قبول مسئولیت در حکومت هند، صاحب القاب دیگری همانند عالی جاه، امیر الملک، بهادر و نواب گردید.^۴

نسب

بنا به تصریح قنوجی در کتاب ابجد العلوم، نسب وی به امام زین العابدین علیه السلام بر می گردد. چنان که در شرح حال خود با افتخار این موضوع را بیان نموده و نوشته است:

۱- عمر رضا، کحالة، معجم المؤلفین، داراحیاء التراث العربی، بیروت، ج ۱۰، ص ۹۰.

۲- قنوجی، ابجد العلوم، ج ۱، ص ۴۴۷.

۳- کنیه در زبان عربی معمولاً برای احترام و تکریم به کار می رود. کنیه بیشتر با کلمه «اب» یا «ام» و گاهی با کلمه ابن (پسر) و اخت (دختر) شروع می شود. مثل: ابوالحسن، ام لیلیا، ام کلثوم، ابن حاجب و بنت الکریم.

۴- خیر الدین محمود، زرکلی، الاعلام، الطبعة الخامسة عشرة، دارالعلم للملایین، ۲۰۰۲م، ج ۶، ص ۱۶۷.